

De Groninger dracht 1750-1900

Beeldvorming getoetst

Lies Ast-Boiten

In deze bijdrage wordt het onderzoek gepresenteerd dat door de Stichting De Groninger Dracht en het Groninger Museum de afgelopen tien jaren is verricht. Allereerst wordt ingegaan op de waardering en de beeldvorming van de Groninger dracht: deze blijken vooral teruggevoerd te kunnen worden tot de kring van de agrarische bovenlaag in het midden van de negentiende eeuw. Geschetst wordt hoe mettertijd geaccepteerde opvattingen aan verandering onderhevig zijn. Vervolgens wordt het recente onderzoek uit de doeken gedaan, nadat ik gedefinieerd heb wat onder de Groninger dracht wordt verstaan.

Waardering, beeldvorming en aanzetten tot onderzoek

In het kader van de feestelijkheden in 1898 ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina werd in het Stedelijk Museum te Amsterdam een nationale klederdrachtentoonstelling gehouden. De politieke wens de nationale gedachte te versterken en de Nederlandse eenheid onder de monarchie als ideologie uit te dragen lag aan dit evenement duidelijk ten grondslag.¹ Het tentoonstellingsconcept beruiste op de gedachte dat de Nederlandse klederdrachten waren terug te voeren op de verspreiding van Friezen, Franken en Saksen en dat de 'volkseigen kleding' uiteindelijk stamgebonden was. In dit concept kwam de 'Friese landsdracht' een ereplaats toe. Zij werd immers, aldus de samenstellers van de tentoonstelling, ook gedragen door vrouwen die tot de adel en de hoogste kringen van de samenleving behoorden. De vertegenwoordiging door Groningen mag zeker merkwaardig heten: de 'Sassische Friezen' zagen zich gerepresenteerd door twee weesmeisjes uit de stad Groningen: de een van het Groene of Gerefor-

¹ Zie Ad de Jong, 'Volkskunde in de open lucht. Musealisering en nationalisering van het platteland 1850-1920', *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) 290-308, spec. 295-296. Zie ook Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefes. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 121-122, 149-150.

Portret van Wendel Geerts Busscher, pastel, ongesigneerd en ongedateerd (ca. 1815) (Particuliere verzameling). Wendel draagt een smal oorijzer, rijk bewerkte stiften, oorhangers, een ketting in meerdere slagen en een broche. De lang vallende kanten floddermuts is typerend voor deze periode. Vermoedelijk zijn alle sieraden van goud geweest, want Wendel exploiteerde met haar echtgenoot een groot boerenbedrijf te Finsterwolde (Foto: John Stoel, Haren [Gr.]). Tenzij anders vermeld zijn de overige foto's eveneens van John Stoel.

meerde Weeshuis en de ander uit het Blauwe of Rooms-Katholieke Weeshuis. Verrassend genoeg kwam de provincie verder in het geheel niet in beeld.

Tot de negen deskundigen van de 'Commissie voor een tentoonstelling van Nationale Kleederdrachten' behoorde de Groninger mr. J.A. Feith. Hij was een van de oprichters van het Groningsch Historisch Genootschap en een groot voorvechter van het Groningsch Museum voor Oudheden.² Het ontbrak Feith bepaald niet aan historisch besef en evenmin aan relaties in de cultureel geïnteresseerde bovenlaag in de provincie, ook in agrarische kringen. Maar, zo moet men veronderstellen, daar leefde op dat moment een onderwerp als de klederdracht niet, in tegenstelling tot in de andere provincies, waar men zich uitvoerig presenteerde.

Dat is niet geheel verwonderlijk. De eerste aanwijzingen voor het ontstaan van een negatieve beeldvorming rond de Groninger dracht dateren van omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Als antwoord op een in 1852 door het Genootschap ter Bevordering van de Nijverheid gehouden enquête beschreef de landbouwer W.L. Dijkhuis uit Leens het huiselijk leven van een welvarende boerenfamilie uit die tijd. De gezinsleden zitten behaaglijk bijeen in een fraai behangen kamer met ruime glasramen.

² A.T. Schuitema Meijer, *Historie van het archief der stad Groningen* (Groningen 1977) 192-193. Het Groningsche Museum van Oudheden, zoals het aanvankelijk werd genoemd, werd geopend in 1894. Voor de rol van mr. J.A. Feith en zijn museale opvattingen zie: Lies Ast-Boiten, 'De collecties van de historische afdeling: geschiedenis in meervoud', in: *Zelfportret van het Groninger Museum* (Groningen 1994) IV, 2-3.

◀ Groep 'heere-boeren dames' in kostbare oud-Groninger bruidsdracht op het 'Vaderlandsch Historisch Volksfeest' in Arnhem. Uit: D.J. van der Ven, *Neerlands volksleven* (Zaltbommel 1920) 98, afb. 216.

De kamer is voorzien van een piano of pianino, de dochters en hun moeder handwerken of borduren, terwijl de mannelijke gezinsleden een boek over schei-, natuur- of sterrenkunde lezen, dan wel een krant of staatkundig blad. De vrouwen, constateerde Dijkhuis, hadden het oorijzer afgelegd: 'het gouden oorijzer, dito plaat in 't oor, korte jaren zoo algemeen, nemen tegenwoordig, als het ware, met rassche schreden de vlugt voor het meer natuurlijke hoofdersiel: het haar'.³ Duidelijk wordt het beeld opgeroepen dat deze welgestelde boeren ernaar streven deel te hebben aan de vooruitgang en algemene beschaving, waarin iets als een oorijzer niet meer paste. Deze houding werd op het Groningse platteland in deze jaren zelfs actief bevorderd door de vooruitstrevende lutherse emeritus-predikant J.J. Bange te Veendam, die de plaatselijke 'damesvereniging' het dragen van een oorijzer, dat 'gouden hoofdstel', dringend ontraadde.⁴ Aan het eind van de eeuw was deze houding tegenover de dracht vermoedelijk dominant.

Twee decennia later is dat veranderd. In 1919 werd op het terrein van het Openluchtmuseum te Arnhem door D.J. van der Ven een groots opgezet 'Vaderlandsch Historisch Volksfeest' georganiseerd.⁵ Dit stond, zo kort na de Eerste Wereldoorlog waaraan Nederland was ontsnapt, opnieuw in het teken van de nationale eenheid en het benadrukken van de eigen regionale identiteit als deel van een groter geheel. Deze keer was Groningen, niet in het minst door het ijveren van de literator Geert Teis, wèl prominent vertegenwoordigd. 'De Groningse bruidsstoet omstreeks 1850' moet veel indruk hebben gemaakt. Van

³ *Honderd jaar plattelandsleven in Groningen* (Groningen 1952) 37.

⁴ *Ibidem*, 498. Ds. Bange had overigens nog meer bezwaren tegen het oorijzer: hij beschouwde het dragen ervan als onnatuurlijk en geldverslindend. Zie *Het vaarwel van de oorijzers* (Winschoten 1856³), een soort pamflet in versvorm. De eerste twee drukken uit 1856 zijn niet bewaard gebleven en van de omvang van de oplagen is helaas niets bekend. Interessant is dat sommige van zijn opvattingen al geentileerd werden in de schoolmeesterrapporten uit 1828. Over de schoolmeesterrapporten als historische bron zie: P.Th.F.M. Boekholt en J. van der Kooi (ed.), *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeesterrapporten van 1828* (Assen 1996).

⁵ Zie voor Van der Ven en het 'Vaderlandsch Historisch Volksfeest': De Jong, 'Volkskunde in de open lucht', 300-301; Ton Wagemakers, 'Het Vaderlandsch Historisch Volksfeest. Over D.J. van der Ven, massatoerisme en de moderne folklore', *Jaarboek 1996 Nederlands Openluchtmuseum* (Nijmegen 1996) 170-187.

der Ven wordt zelfs lyrisch wanneer hij de deelneemsters beschrijft: 'Die vlasblonde rijzige vrouwen wisten het gouden oorijzer met de fijn bewerkte kantille-stiften te dragen. Zij bewogen zich met ongeëvenaarde elegance in de zijden pronkgewaden hunner groot- en overgrootmoeders. Zij hadden zich getooid met de barnstenen halskettingen en de groote gouden sloten wedijverden in kostbaarheid met de gouden doekspeld, die de fichu van zeer oude kant of precies geborduurd batist hield in de fijne plooiingen. En als zij het gouden "loddereinsdeuske" toereikten, waarin zich een sponsje bevond dat doortrokken was van eau de cologne of eau de la reine, dan lieten zij heur zwaarberingde vingers zien, vol diamantschittering en gouden sieradenpracht.' Het ging hier volgens Van der Ven om 'aristocratische heereboeren-rijkdom', die echter nooit vulgair werd.⁶ Het historisch ideaalbeeld van het Groninger platteland werd hiermee vastgelegd: dit was aristocratisch, rijk en zelfbewust. De pronkdracht paste in dat beeld als de uitdrukking van de eigen identiteit.

De Groningers zelf waren niet afkerig van dit beeld. Het is veelzeggend dat in de jaren dertig, een periode van onzekerheid waarin het platteland in een diepe economische crisis kwam te verkeren en de naweën van de grote landbouwstaking van 1929 pijnlijk voelbaar waren, de belangstelling voor de eigen Groninger identiteit en vooral het zoeken naar eenheid, die de bitterheid en verdeeldheid zou wegnemen, groeiden. Dit uitte zich zowel op het politieke vlak, waar de Groninger Beweging gestalte kreeg, als op het culturele.⁷ De aandacht werd gericht op de volkscultuur, op het verzamelen van sprookjes en volksvertellingen en ook op de Groninger dracht. Het liefst werd aanknopng gezocht bij een luisterrijk verleden, dat men meende te vinden in het *Hausbuch* van de Oost-Friese hoofddeling Unico Manninga (1529-1588).⁸ Onderzoek van J.C. Stracke en S.J. van der Molen heeft echter aangetoond dat de daarin afgebeelde *Altfriesische Trachten* op fantasie berusten en een romantische fictie vormen.⁹

Na de oorlog nam de behoefte om de Groninger dracht aan een systematisch onderzoek te onderwerpen toe. In 1948 werd het Groninger Klederdrachtencomité opgericht. In de Tweede Wereldoorlog was de nationale klederdrachtenverzameling van het Nederlands Openluchtmuseum verloren gegaan. De kostuums hadden een treurig einde gevonden in de slotgracht van kasteel Doornenburg en de juwelen waren uit een bankkluis geroofd. De

6

D.J. van der Ven, *Neerlands volksleven* (Zaltbommel 1920) 230. De afgebeelde foto van deze bruidsstoet doet vermoeden dat de samenstellers van deze presentatie òf niet van alle details op de hoogte waren òf concessies hebben gedaan. Zo past de langvallende floddermuts die een van de dames draagt niet in het tijdsbeeld van omstreeks 1850 toen kortere mutsen werden gedragen. Van der Ven zelf huldigde niet zulke strikte opvattingen, hetgeen hem op scherpe kritiek kwam te staan. Over de rol van de Groningse literator Geert Teis, zie de *Veenkoloniale volksalmanak. Jaarboek voor de Groninger Veenkoloniale geschiedenis* 5 (1993); speciaal de artikelen van Eddy de Jonge, 'Het "stuurboordzweert" van Groningen', 9-19 en Harm van der Veen, 'Geert Teis als erfflater (De erfenis)', 46-74.

7

Zie voor de Groninger Beweging en de Groningse volkskunde: *Een mens komt dagen tekort. Over Kornelis ter Laan (1871-1963)* (z.p. 1990).

8

Uit het gedeeltelijk bewaard gebleven privé-archief van mevrouw E.J. Huizinga-Onnekes blijkt dat zij reeds in de jaren dertig archief- en beeldmateriaal verzamelde ter voorbereiding van een boek over de Groninger dracht. Ook verzamelde zij realia, met name sieraden. Uit haar aantekeningen blijkt een bijzondere belangstelling voor het *Hausbuch*. Overigens kreeg mevrouw Huizinga-Onnekes haar grootste bekendheid door haar verzameling van sprookjes en volksvertellingen.

9

J.C. Stracke, *Altfriesische Trachten nach dem Hausbuch des Unico Manninga* (Aurich 1967); S.J. van der Molen, *Het Fries kostuum en de streekdrachten van Hindeloopen, Ameland en Terschelling* (Augustinusga 1987).

collectie was destijds bijeengebracht ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. In de, overigens foutieve, veronderstelling dat deze de koningin was aangeboden, wilde men haar na de oorlog een nieuwe collectie schenken.¹⁰ Daartoe werden per provincie werkomités in het leven geroepen. Voor Groningen zou deze actie een keerpunt betekenen; in plaats van een nostalgisch fenomeen zou de Groninger dracht meer en meer een studieobject worden. Ook brak het besef door dat de dracht niet los gezien kon worden van ontwikkelingen in de regio op sociaal-economisch en cultureel gebied.¹¹ Signalen in deze richting waren al zichtbaar in de samenstelling van hetgeen het Groningse comité aan de nationale collectie bijdroeg. Hierin was niet alleen de pronkdracht vertegenwoordigd maar ook de meer eenvoudige (werk)dracht. Vanaf 1948 werden tentoonstellingen georganiseerd, lezingen en kostuumshows gehouden. Ook werden er contacten gelegd met particulieren – zowel binnen als buiten de regio – die kleding en sieraden van Groninger herkomst bezaten, en met diverse musea, in het bijzonder met het Openluchtmuseum in Arnhem.

De taken die het Klederdrachtencomité zich gesteld had, werden in 1976 overgenomen door een werkgroep van de Culturele Raad van de provincie Groningen.¹² Toen de Culturele Raad als provinciaal adviesorgaan in 1985 werd opgeheven, werd in hetzelfde jaar de Stichting De Groninger Dracht opgericht.¹³ In 1987 startte de nieuwe stichting, in nauwe samenwerking met de toenmalige historische afdeling van het Groninger Museum, een groot-scheeps onderzoek naar de Groninger dracht tussen 1750 en 1900.¹⁴

In zekere zin had het onderzoek tevens een toetsend karakter. Volgens de op dat moment gangbare opvatting zou de Groninger dracht, waarvan de oorijzerdracht als het meest specifieke element werd beschouwd, omstreeks 1800 zijn ontstaan, toen de provincie tot welstand was gekomen. Zoals al vermeld werd deze dracht ongeveer vijftig jaar later als ouderwets beschouwd en vervangen door de algemene mode.¹⁵ Dit beeld werd vooral gevormd en overgedragen in de kring van vooraanstaande boerenfamilies. Een aanwijzing daarvoor bieden de antwoorden op een in 1951 door de Groninger Maatschappij van Landbouw gehouden schriftelijke enquête onder de Groningse afdelingen van Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen.¹⁶ Hierin

10

Fea Livestro-Nieuwenhuis, *Nationale Klederdrachten* (Zutphen 1987). Dit boek bevat naast een inleiding ook een gedeeltelijke herdruk van de catalogus van de tentoonstelling uit 1898 en een serie foto's van het geëxposeerde. Voor de Groningse vertegenwoordiging zie pp. 60 en 61. De nieuwe Groningse collectie die in 1947 werd aangeboden laat zich reconstrueren aan de hand van foto's die zich in het archief van de Stichting De Groninger Dracht bevinden. Helaas bestaat er geen beschrijving van de stukken.

11

Zie ook het later verschenen artikel van T.F. Clevering-Meijer, 'Enkele aspecten van de klederdracht in het algemeen en van de oud-Groninger dracht in het bijzonder', *Cultureel Maandblad Groningen* 9 (1967) 145-154. Hierin legde zij uitdrukkelijk verband tussen de ontwikkelingen vanaf het einde van de achttiende eeuw in de Groninger dracht en die op sociaal-economisch gebied in de provincie.

12

In nauwe samenwerking met deze werkgroep werd in 1984 in het Groninger Museum een overzichtstentoonstelling van Groninger juwelen gehouden onder de titel 'Goud en zilver van het Groninger land. Groninger streekdracht-sieraden 1800-1900'.

13

Deze stelde zich ten doel de belangstelling voor de Groninger dracht levend te houden en het onderzoek ernaar te bevorderen. In de stichting zijn alle musea in de provincie Groningen met een textiel- en sieradencollectie vertegenwoordigd, waarmee de basis gelegd is voor een nauwe onderlinge samenwerking.

14

Uiteindelijk zouden zo'n twintig personen bij dat onderzoek betrokken raken: vrijwilligers, freelancers en museummedewerkers. De kosten werden gedragen door de provincie Groningen, door culturele fondsen en door het voormalige ministerie van wvc, terwijl ook een beroep werd gedaan op de vrijgevigheid van het zakenleven. Het project heeft inmiddels geresulteerd in een videofilm, een overzichtstentoonstelling in het Groninger Museum in 1995 en een in september 1997

werd een beschrijving gevraagd van de veranderingen die zich in het huiselijk leven hadden voorgedaan. Een van de onderwerpen die ter sprake kwamen, was de kleding. Opvallend is dat het beeld dat de dames, die grotendeels afkomstig waren uit gezeten boerenfamilies, van het verleden gaven overeenkwam met wat al sinds het midden van de negentiende eeuw werd geschreven. Verwonderlijk is dat niet: de dames namen om zo te zeggen de zienswijze van hun grootouders over. Zelf associeerden zij de dracht vooral met de kleding van het dienstpersoneel aan het einde van de negentiende eeuw. De arbeidersvrouw en het meisje droegen nog jak en rok met een 'grootte wollen schoed', de boerin een japon. De dames van de afdeling Middelstum, die veel werk hadden gemaakt van de beantwoording van de vragenlijst, waren van mening dat het oorijzer bij de boerinnen al voor 1840 in onbruik was geraakt en dat de welgestelde boerinnen in de jaren veertig van de negentiende eeuw reeds een hoed waren gaan dragen.¹⁷ In de jaren na de enquête zou deze voorstelling van zaken steeds meer onderwerp van discussie worden.¹⁸ Het in 1987 begonnen onderzoek beoogde daaraan een essentiële bijdrage te leveren.

Het onderzoek van de Stichting De Groninger Dracht en het Groninger Museum

Definitie van de Groninger dracht

De doelstelling van het onderzoek was na te gaan welke kleding en sieraden er op het platteland in de periode 1750-1900 werden gedragen. Op grond van de verzamelde gegevens zou het mogelijk moeten zijn de vraag te beantwoorden of in deze kleding en sieraden een herkenbare traditie – dracht – en bijgevolg een eigen vormentaal vallen aan te wijzen. En in het verlengde daarvan, de vraag of er in de Groningse samenleving sociale groepen waren die, om welke reden dan ook, buiten zo'n traditie stonden. De Groninger dracht wordt hier gedefinieerd als 'klederdracht' in de strikte betekenis van het woord zoals *Van Dale's Groot Nederlands Woordenboek* die geeft: 'kledij, wijze van zich te kleden (in het bijz.) de overgeleverde traditionele wijze van zich te kleden (en de kleren) waardoor een groep van personen (vooral de bewoners van een plaats of gewest) zich van anderen onderscheidt.' Daarmee sluit ik aan bij Fea Livestro-Nieuwenhuis, die de benaming kle-

verschenen boek *De Groninger Dracht*, met als ondertitel *Sieraden en kleding, 18e-19e eeuw. Taal van een samenleving in verandering* onder redactie van Lies Ast-Boiten en Joop Boot-van der Vlis.

15

De auteurs uit de negentiende eeuw zoals H. Dijkema ('Het landleven in de provincie Groningen in de vorige eeuw', *Groninger Volksalmanak* 1847, 115-129) en Joh. Onnekes (*Zeden, gewoonten en gebruiken in de Provincie Groningen* [z.p. 1885]) zien de dracht omstreeks 1850 verdwijnen, evenals de reeds eerder geciteerde W.L. Dijkhuis. Over het tijdstip van opkomst blijven zij in het vage, maar wel zien zij de dracht in de tweede helft van de achttiende eeuw aanwezig. J.H. Leopold ging er in zijn tentoonstellingscatalogus *Goud en zilver van het Groninger land. Groninger streekdrachtsieraden 1800-1900* van uit dat de opkomst omstreeks 1790 moest hebben plaatsgevonden, en hij zag de dracht als een algemeen verschijnsel vanaf 1800.

16

Gepubliceerd in *Honderd jaar plattelandleven in Groningen* (Groningen 1952). Zie hierin o.a. de uitgebreide verslaggeving van de afdeling Pieterburen, Eenrum en Westermieland (498-506).

17

Dit blijkt uit de bewaard gebleven enquêteformulieren die thans in het archief van de stichting berusten. Blijkbaar is hierover discussie geweest, want in *Honderd jaar plattelandleven* heet het: 'In 1850 hadden de eerste modebladen hun intrede gedaan. Hier in het Groninger land had de klederdracht haar langste tijd gehad. De jongeren wilden met de mode mee en schaften het oorijzer af' (397).

18

Mondelinge mededelingen vanuit de stichting.

derdracht prefereerde boven de term streekdracht omdat, nauwkeurig bekeken, geen enkele streek of regio ontsnapt aan invloeden van buitenaf. Een belangrijk voordeel van deze benadering is dat elementen die van elders afkomstig zijn en regelmatig in het kleding- en sieradenbeeld opduiken, toch tot de Groninger dracht kunnen worden gerekend.¹⁹ Hiermee wordt dus afstand genomen van de definitie van J.H. Leopold, die de herkomst en vervaardiging van de kleding in Groningen als criterium nam.²⁰

Bronnen

Voor het traceren van de opkomst, bloei en teloorgang van de Groninger dracht is in het onderzoek gebruik gemaakt van diverse typen bronnen. Onderzoek van gedrukte en geschreven bronnen zoals reisverslagen, schoolmeester-rapporten en boerderij-archieven, afbeeldingen zoals topografica, portretten en foto's, en een omvangrijk boedel-inventarisonderzoek werden gekoppeld aan een stilistische bestudering van bewaard gebleven kleding en sieraden.²¹

Beginnen we met de realia, de kleding en sieraden. Textiel is kwetsbaar materiaal en het hoeft geen betoog dat er in de loop van de tijd veel verloren is gegaan. In een tijd waarin kleding de 'rijkdom der armen' was en de dorpelingen de hemden van hun burens aan de rafels herkenden,²² werd deze opgebruikt en tot de laatste draad gedragen. Wat bewaard is gebleven, zijn doorgaans de fraaie stukken die bij hoogtijdagen, zoals het huwelijk, werden gedragen. Sieraden die gezien het materiaal waarvan zij zijn vervaardigd een zekere geldwaarde vertegenwoordigen, is doorgaans een beter lot beschoren. Toch zijn ze, vooral bij erfenissen, verspreid geraakt, vermaakt of aangepast aan de heersende mode of zelfs omgesmolten.

Niettemin zijn uit de periode vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw voldoende realia, zowel kleding als sieraden, bewaard gebleven. Wat de sieraden betreft is weliswaar het achttiende-eeuwse materiaal schaars vertegenwoordigd, maar men kon zich althans een beeld vormen van de juwelen die in de boedels worden genoemd.²³ In de diverse Groningse museale collecties is vooral vrouwenkleding aanwezig. Voor zover te achterhalen viel, zijn de ongeveer veertig jakken zowel afkomstig van boerenfamilies als van de hogere burgerij van de stad Groningen. Dit laatste is begrijpelijk, omdat de algemene mode in deze periode eenvoudiger en minder formeel wordt en

▲
Jak, rode grond met bloemrankpatroon in geel, rood, blauw, groen en naturel, ca. 1780. Groninger Museum. In de snit van een robe à l'anglaise.

19

Illustratief in dit opzicht is een advertentie in de *Groninger Courant* van 9 mei 1820: 'Mejufvrouw de Wit, van Amsterdam is alhier gearriveerd met een nieuw assortiment van granaten, bloed- en fijne carolijn en alle andere soorten van compositiekralen, alsmede vreemde gesteentes en alle soorten van, met koralen gebreide, werken. Zijnde, gedurende deze Kermis, uitgekapt bij T. Hoeksema aan de Kremer-rijp, en verkoopt aldaar in het groot en klein.'

20

Livestro-Nieuwenhuis, *Nationale kleederdrachten*, 23 en 33; zie daarentegen K.P.C. de Leeuw, 'Streekdracht en modekleding in Nederland', in: *Streekgebonden kleding. Onderzoek in Nederland en Vlaanderen* (Utrecht 1996) 9-22, spec. 9; J.H. Leopold, *Goud en zilver van het Groninger land. Groninger streekdracht-sieraden 1800-1900* (Groningen 1984) 8. Zie ook: Helmuth Ottenjahn (ed.), *Mode - Tracht - Regionale Identität* (Cloppenburg 1985).

het jak meer status krijgt. De Groninger jakken, deels van katoen, waaronder beschilderde en bedrukte sits, deels van zijde, passen dan ook in een algemeen beeld en volgen qua snit de modelijn. De bewaard gebleven mannenkleding, zoals enkele vesten, heeft betrekking op een hogere sociale laag en volgt de algemene mode.

Het probleem bij de afbeeldingen is dat ze niet alleen schaars zijn, maar bovendien nauwelijks betrekking hebben op de bevolking van het platteland. In het laatste kwart van de achttiende eeuw is het nog altijd het voorrecht van de elite om zich te laten portretteren. De plattelandsadel in Groningen is in verval geraakt en verscheidene geslachten stierven uit, zodat ook portretten uit deze laag zeldzaam zijn.²⁴ De eerste portretten van boeren dateren van het einde van de achttiende eeuw of van omstreeks 1800, de periodé dat het hun economisch en maatschappelijk – sommigen brengen het tot dorps-

◀
Eetje Ayolts Tonkes. Pastel, ongesigneerd, niet gedateerd (ca. 1795) (Particuliere verzameling). Eetje Ayolts Tonkes (Meeden 1765 – Landschapspolder 1797) was gehuwd met Jacob Pieter Poppens, landbouwer te Landschapspolder. Eetje draagt de 'Duitse muts' en een kostbare karkantketting.

21

Zie voor een overzicht van mogelijke bronnen bij het kledingonderzoek bijv. Gitta Böth, 'Kleidungsforschung', in: Rolf W. Brednich (ed.), *Grundrisse der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie* (Berlijn 1988) 153-169, spec. 164-166.

22

V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groninger kleigebied 1790-1914* (Assen 1994) 247.

23

Zie Leopold, *Goud en zilver van het Groninger land*.

24

Zie voor de Groningse adel: H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel (1600-1800)* (Groningen 1981).

burgemeester – voor de wind begint te gaan. Vanaf die tijd zijn ook portretten bekend van meer welgestelde middenstanders, zoals bakkers, scheepsbouwers, molenaars en herbergiers, en hun echtgenoten. Hieruit blijkt dat zij de algemene mode volgen. Het beeldmateriaal laat, zij het als ‘bijwerk’, de meer eenvoudige plattelanders zien. Maar in hoeverre is hier sprake van betrouwbare afbeeldingen? Abraham de Haen, een vriend van de schilder en tekenaar Cornelis Pronk, kwam met de aansporing: ‘Al die bijzonderheid van Kleed- en landsieraad / Brengt in uw tekening verstand en waarheid saamen / En toont den ziender aan in welk gewest hij staat’, waarmee hij het nieuwe ‘actie-program’ van topografische kunstenaars na 1725 verwoordde.²⁵ Recent onderzoek wijst inderdaad in de richting van nauwkeurige weergave van wat de kunstenaar had waargenomen – ‘een triomf van juiste observatie’. Opvallende, afwijkende details zou Pronk, ook waar het de kleding betrof, zeker hebben weergegeven.

Tot slot zijn boedelinventarissen geraadpleegd. Voor de achttiende eeuw is gebruik gemaakt van de rechterlijke archieven voor de provincie en wat betreft de stad die van de Weeskamer. Bekeken zijn de jaren 1750-1752 en 1778-1780. Vergeleken met de notariële archieven, die sinds het van kracht worden van de *Code Napoléon* in 1811 zijn opgebouwd, zijn deze bestanden vrij mager. Vooral voor de periode 1750-1752 zijn de rechterlijke archieven summier over de achtergronden van de erflaters en worden zowel kleding als sieraden helaas dikwijls ongespecificeerd beschreven. De tweede periode geeft gelukkig meer informatie, zeker ten aanzien van beroep en welstand. Representatief voor de plattelandsbevolking zijn deze archieven niet, omdat de meeste betrekking hebben op de meest welvarende landbouwstreken, namelijk de kleigebieden. Ook de Weeskamerarchieven zijn niet representatief; men treft hier in het algemeen het meer welgestelde deel van de stedelijke populatie in aan. Het onderzoek van de inventarissen heeft dus voor de achttiende eeuw slechts een indicatieve waarde. Om de uitkomsten van de peiljaren 1750-1752 en 1778-1780 meer reliëf te geven is ook een aantal inventarissen van de ‘super-elite’, de bewoners van de Groninger borgen, in het onderzoek betrokken.²⁶

Voor de negentiende eeuw zijn als peiljaren genomen de jaren 1806, 1812-1821, 1831-1835, 1846-1850, 1861-1865, 1876-1880 en 1881-1885.²⁷ De laatste periode gaf nagenoeg geen informatie en is verder buiten beschou-

25

Zie Leonard Kasteleyn, “Opdat de waarheid klaar in uwe tekening spele.” De topografische tekenkunst in de Republiek gedurende het tweede kwart van de 18e eeuw in de theoretieën van Newton (1), *Delineavit et sculpsit* 6 (1991) 10-29. Zie ook L. Kooijmans, E.A. de Jong en H.M. Brokken (ed.), *Pronk met pen en penseel* (Amsterdam 1997) 101.

26

Gekozen is voor de peiljaren 1750-1752 omdat recent historisch onderzoek van de Groningse historici V. Sleebe, R.F.J. Paping en Y. Botke belangrijke veranderingen op sociaal-economisch en cultureel gebied in die periode uitwijst. Het lag dus voor de hand het boedelinventarissonderzoek in het midden van de achttiende eeuw te starten om vervolgens te onderzoeken of zich ook wijzigingen in het boedelbestand zouden voordoen. Hiervoor is een tweede peilperiode gekozen van 28 jaar later, toen de economische situatie vrij stabiel was. Het aantal inventarissen uit de eerste en tweede periode ontloopt elkaar weinig: respectievelijk 106 en 93 inventarissen. In het Rijksarchief Groningen zijn onderzocht de rechterlijke archieven voor 1811: de archieven voor de plaatselijke gerechten van Hunsingo-Fivelingo (RAG, RA XLVII ff), die van de gerechten in Selwerd en Sappemeer (RAG, RA 1062) en die van de plaatselijke gerechten in het Oldambt (RAG, RA 4379).

De bewerking van het achttiende-eeuwse materiaal gaf problemen, vooral voor de jaren 1750-1752. Specificaties van kleur- en stofaanduiding ontbreken veelal en bovendien blijft veel in het ongewisse over de achtergrond van de erflaters. Wel worden de items afzonderlijk genoemd. De jaren 1778-1780 geven meer houvast. Koppeling aan belastinggegevens om zo tot een stratificatie van de erflaters te geraken werkte voor het Groningse onderzoek niet. Zie Th. F. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).

De indeling naar beroepsgroepen is voor het achttiende-eeuwse inventarissenbestand alleen tentatief mogelijk: in een agrarische samenleving zijn de grenzen van de beroeps-

wing gelaten. Onderzocht zijn inventarissen opgemaakt door notarissen in de standplaatsen Appingedam, Hoogezand, Leek, Veendam, Winschoten, Winsum, Wedde, Middelstum, Onderdendam, Oude Pekela en Zuidhorn.²⁸ De erflaters werden, voor zover mogelijk, verdeeld in vier beroepsgroepen: burgerij, boeren, middenstanders en arbeiders. Deze indeling werd gekoppeld aan een statushiërarchie. Het zal duidelijk zijn dat een 'grote boer' in de negentiende eeuw met bestuurlijke functies een andere positie bezat dan een kleine boer, en tot de plattelandselite gerekend moet worden, evenals de arts en de predikant.²⁹

Zoals bekend zijn de inventarisbestanden doorgaans niet representatief voor de samenstelling van de bevolking. Zo zijn voor de provincie Groningen de boedelinventarissen van boeren oververtegenwoordigd terwijl arbeidersinventarissen vrijwel ontbreken.³⁰ Een bijkomend probleem voor ons onderzoek was dat van de dubbelinventarissen van echtparen waarin de bezittingen van man en vrouw niet duidelijk waren gescheiden. Wat bijvoorbeeld moeten we ons dan voorstellen bij een 'japon' in een achttiende-eeuwse inventaris? Gaat het om de japonse rok, een kamerjas door de echtgenoot gedragen bij informele gelegenheden, of wel degelijk om de japon van de echtgenote? Voor een kwantitatieve benadering zijn dergelijke inventarissen onbruikbaar. Bekijkt men ze echter vanuit kwalitatief oogpunt, dan kunnen zij waardevolle informatie geven, zeker wanneer persoonlijke gegevens omtrent de erflaters inzicht geven in hun maatschappelijke status.

Sieraden als indicator voor de ontwikkeling van de Groninger dracht

De inventaris uit 1752 van Attje Tijmens, boerin op Klooster Wijtwerd te Usquert, laat een verrassend rijke materiële cultuur zien, die een signaalfunctie bevat voor latere ontwikkelingen.³¹ Zij en haar echtgenoot Garbrant Wiersema behoorden tot de gevestigde oude boerengeslachten die zich hadden weten te handhaven ondanks alle rampspoed van de laatste jaren. Het echtpaar bezat schilderijen, een porseleinkast bekroond door een porseleinen kaststel, een 'allabesten tafel met de voet' en zilveren tafeltgerei. Attje ging ongetwijfeld ter kerke gekleed in een van haar twee 'tabberts' of japonnen, of in een zijden jak gecombineerd

uitoefening dikwijls vloeiend. De meeste plattelanders verbouwden wel iets of hielden enig vee.

In het Rijksarchief van Groningen berusten enkele inventarissen van bewoners van landhuizen of 'borgen'. Een zeer rijke inventaris was die van de baron en barones van Lintelo en het echtpaar Van den Sande de Wolf te Kolham, RAG, Archieven van de Hoge Justitiekamer, inv. nr. 1856. Beide echtparen voerden een grote staat: hun garderobes waren uitgebreid en luxueus en bevatten vrij veel stukken van sits, terwijl sits in het algemeen in de Groninger inventarissen uit deze periode slecht is vertegenwoordigd.

27

Het jaar 1806 is bekeken als opmaat naar de eerste peiljaren van de periode 1812-1821, toen het notariaat zijn werkzaamheden was begonnen. Toen het onderzoek werd gestart werd deze periode bovendien als de basisperiode beschouwd waarin de dracht tot volle ontwikkeling was gekomen. Vervolgens is de dracht bekeken in periodes van telkens vijf jaren met tussenperiodes van tien jaren om te kunnen vaststellen of er verschuivingen en wijzigingen zouden optreden.

28

Frans Talstra, *Inventaris van de archieven van de notarissen binnen de arrondissementen van het departement van de Wester-Eems en van de provincie Groningen vanaf 1811 en van de archieven van de kamers van notarissen in de arrondissementen Appingedam, Groningen en Winschoten 1811-1812* (Groningen 1977).

29

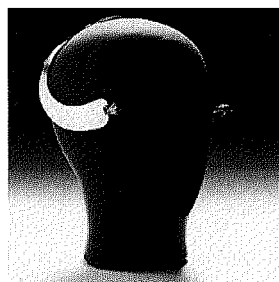
Deze indeling wordt ook gehanteerd door A.J. Schuurman in: *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de negentiende eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen / Utrecht 1989) 46-47, en eveneens door de Groningse sociaal-economisch historicus P. Kooij in: *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914* (Assen 1993). Beide auteurs gaan in op de interpretatieproblemen die zo'n indeling geeft. Kooij hanteert een statushiërarchie waarin hij de verschillende beroepsgroepen onderbrengt (154). In het onderzoek naar de Groninger dracht is van deze statushiërarchie gebruik gemaakt, met name in het onderzoek naar de dragers van de sieraden.

met een hoepelrok. Zeker zou zij 's zomers haar zonhoed met gouden haken opzetten en zou zij haar kerkboek met goudbeslag ter hand nemen. De sieraden springen in het oog: een gouden oorijzer, een kralensnoer met een met stenen bezet slot of 'boot', een gouden centuurgesp en een gouden punthaak voor het bevestigen van haar schort, en tenslotte een zilveren chatelaine. Hier tekent zich een sieradenbezit af dat representatief zal worden voor de boedels van 1778-1780.

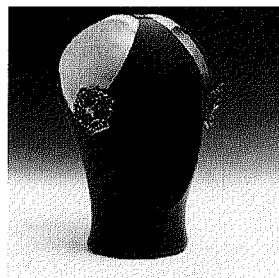
Uit het boedelinventarisonderzoek blijkt dat het sieradenbezit vanaf het midden van de achttiende eeuw een duidelijk stijgende lijn kent, die doorzet in het begin van de negentiende eeuw. Met betrekking tot het oorijzerbezit, dat hier eerst wordt gezien, krijgen we voor de provincie en de stad Groningen de volgende cijfers:³²

	Provincie %	Stad %
1750-1752	72,9	38,1
1778-1780	71,2	39,3
1806	79,4	50
1812-1821	82,5	33,3
1831-1835	87,4	50
1846-1850	85,4	64,7
1861-1865	82,5	54,5
1876-1880	64,1	46,7

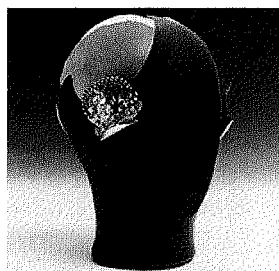
De enigszins welvarende plattelandsvrouw bezit in de tweede helft van de achttiende eeuw een oorijzer. Slechts een derde van de vrouwen doet aan deze dracht niet mee. De stad blijft in dit opzicht ver achter want hier draagt slechts een kleine 40% van de vrouwen een oorijzer. De oorijzers uit de jaren 1778-1780 zijn doorgaans van zilver, maar voorzien van gouden stiften, waarmee zij vooral het karakter van een sieraad hebben gekregen. Kijken we naar het begin van de negentiende eeuw, de peiljaren 1806 en 1812-1821, dan worden de verschillen nog duidelijker: 50% respectievelijk 33,3% voor de stad, 79,4% en 82,5% voor het platteland. Het oorijzer ontwikkelt zich blijkbaar als het plattelandssieraad bij uitstek, te meer als we bedenken dat zilver wordt verdrongen door goud. In de derde periode van onderzoek, de jaren 1846-1850, is nog maar 4,1% van de oorijzers van zilver. Uit de jaren 1778-1780 blijkt niet duidelijk dat het de boerinnen zijn die het voortouw nemen, maar wel dat zij soms al twee oorijzers bezitten, in een enkel geval een van goud. Voor de periode

▲ Oorijzer, verguld messing, eind achttiende eeuw (Groninger Museum). Vroeg type; de knoppen zijn voorzien van gaten voor de draad van de Duitse muts.

▲ Oorijzer met kroonstiften, goud. Oorijzer: H. de Ridder, Groningen 1830. Stiften: R. Scheltens (Groningen 1818-1830) (Groninger Museum). De stiften zijn uitgevoerd in plaat- en draadwerk.

▲ Oorijzer met stiften in stempelwerk, goud. Oorijzer: R. Scheltens (Groningen 1843-1849), 1846. Stiften: Ph. Hovingh, Nieuwe Pekela, 1846 (Groninger Museum). Het oorijzer heeft zijn volle vorm bereikt; opvallend zijn de grote bloempotstiften.

1812-1821 blijkt wel dat de boerinnen een voorsprong hebben genomen; dan bezit 92% van hen een oorijzer tegen 82% van de middenstandsvrouwen, zoals herbergiers, bakkers- en schoolmeestersvrouwen.

Het oorijzer maakt in deze anderhalve eeuw niet alleen een ontwikkeling in materiaalkeuze, maar ook in stijl door. Van een smalle band groeit het uit naar een min of meer gesloten vorm die in volgroeide vorm duidelijk afwijkt van het Friese of Drentse ijzer. Bij de vervaardiging van het oorijzer volgen bovendien drie verschillende technieken elkaar op: draad- en plaatwerk, draad en cantille en stempelwerk; de laatste twee bestaan tenslotte naast elkaar. Samen met de stiften, mutsspelden en voorhoofdsplaten creëren de sieraden een eigen vormtaal die specifiek wordt voor Groningen en die tot het einde van de negentiende eeuw of soms zelfs langer zal standhouden, zij het niet in de gehele provincie in gelijke mate. De portretfotografie, die in Groningen snel furore maakt, laat dit zien en vormt een belangrijke ondersteuning van de uitkomsten van zowel het realia- als boedelinventaris- onderzoek.

30
R.F.J. Paping, 'Boeren, arbeiders en middenstanders in de kleigebieden 1750-1860', *Stad en Lande. Cultuurhistorisch tijdschrift voor Groningen*, 1 (1992) nr. 3, 6-9.

31
Rijksarchief Groningen, Rechterlijke archieven, Lrd, doos 1070.

32
De tabel is ontleend aan de bijdrage van Robert Boxem, "Eens de roem van Gruno's vrouw". Het sieradenbezit in Groningen 18e-19e eeuw', in: *De Groninger dracht*, 246-287, spec. 258. Uitgegaan is per periode voor de provincie Groningen van het volgende aantal inventarissen: 70, 73, 34, 240, 106, 167, 143, 39. Voor de stad zijn dat: 21, 38, 6, 15, 10, 17, 11, 15. Het relatief lage aantal inventarissen voor de stad laat zich verklaren uit het feit dat slechts één notariskantoor is gevolgd. Het is geselecteerd op basis van een gemengde clientèle.

◀
Hindertje Klasen Wijk, 1771-1859, boerin te Ellenhuizen. Bijgetekende vergroting van een oudere foto, ca. 1855 (Particuliere verzameling).

Op basis van de gegevens in de tabel kunnen we in de eerste plaats vaststellen dat de oorijzerdracht voornamelijk een plattelandsfenomeen is, en ten tweede, dat – anders dan de overlevering, gestoeld op de schriftelijke traditie en familieverhalen, wil – deze dracht niet omstreeks 1850 is verdwenen. Ook al betekent de aanwezigheid in boedelinventarissen niet automatisch dat bepaalde stukken door de erfflater daadwerkelijk gedragen zijn, dan nog zijn de cijfers zo hoog dat het onwaarschijnlijk is dat de oorijzers na 1850 plotseling niet meer gedragen werden. Dat wordt ook bevestigd door de bewaard gebleven realia. Want terwijl een voorhoede, gevormd door rijke boerinnen, inderdaad omstreeks 1850 overschakelt op een japon en vervolgens het oorijzer afschaft – de bewijsvoering vinden we zowel in de opkomende portretfotografie als in de boedels die een stijging van het aantal japonnen laten zien – houden vrouwen uit verschillende sociale lagen, soms ook welgestelde boerinnen, aan het oorijzer vast. In de jaren 1861-1865 raakt de voorhoofdsplaat zelfs weer meer in zwang en wordt in 12,4% van de boedelinventarissen gevonden. Ook zien we dat (edel)stenen, waaronder diamanten, niet alleen in voorhoofdsplaten verwerkt worden, maar ook in mutsspelden en oorijzerstiften. Het lijkt wel of de vrouwen die in de nadagen van de dracht kiezen voor het behoud van deze juwelen, dat op de meest uitbundige en in het oog springende wijze willen doen.

Nader onderzoek naar de beroepsgroepen leert overigens dat boerinnen langer vasthouden aan de oorijzerdracht dan middenstandsvrouwen en dat met name het Hogeland, een zeer welvarend kleigebied, niettemin in de jaren 1876-1880 een teruggang vertoont van bijna 20% vergeleken met de cijfers van de periode 1812-1821. Hiermee worden zowel de schriftelijke bronnen als de *oral history* weer enigszins bevestigd.

GEMIDDELD OORIJZERBEZIT BIJ BOERINNEN EN MIDDENSTANDSTERS, AFGEZET TEGEN PROVINCIAAL GEMIDDELDE (IN %)

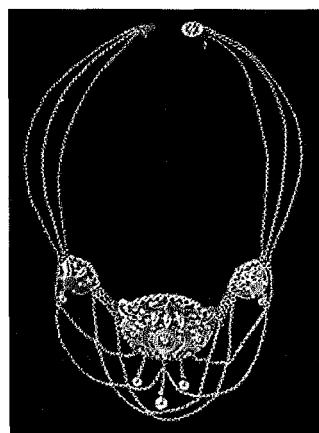
	Provincie	Boerinnen	Middenstandsters
1812-1821	82,5	92,3	82,5
1831-1835	87,4	86,7	94,5
1846-1850	85,4	98,4	73,4
1861-1865	82,5	89,8	72,2
1876-1880	64,1	-	-

REGIONALE SPREIDING VAN OORIJZERBEZIT (IN %) ³³

	1812-21	1831-35	1846-50	1861-65	1876-80
Zuidhorn	82,9	80	100	72,7	80
Middelstum	87,1	89,7	84,3	83,3	60
Appingedam	90,9	83,3	90,9	83,3	71,4
Winschoten	80	100	88,9	—	—
Veendam	88,9	93,8	64,2	88,9	—
Wedde	81,3	80	100	88,9	—

Niet alleen het bezit van een oorijzer, het sieradenbezit van vrouwen in zijn geheel vertoont tot omstreeks het midden van de negentiende eeuw een sterke stijging. Ook hier kondigt zich een traditie aan. Collier, beugeltas en chatelaine worden de basis van de plattelandsuitmonstering. Daarbij horen ook accessoires als loddereindoosjes en met zilver of goud gemonteerde bijbels. Een paar cijfers: had op het Groninger platteland in 1750-1752 nog maar 18,6% van de vrouwen een halssieraad, in 1778-1780 is dit 30% en in 1812-1821 zelfs 55,5%. Ook de beugeltas maakt een opvallende furore: 30% in de eerste periode, groeiend naar 50,7% in 1778-1780 en 66% in 1812-1821. De chatelaine geeft een soortgelijke ontwikkeling te zien. De jaren 1812-1821 betekenen het hoogtepunt voor wat een 'standaard'dracht is geworden. Een aardige illustratie geven de boedels van Cornelia Schuiringa, een rijke boerin uit Grijpskerk, en die van een eenvoudige schippersvrouw uit Veendam uit respectievelijk 1813 en 1820. Cornelia bezat een gouden oorijzer, een halsscollier in goud, een paar gouden plaatspelden, een paar gouden spelden, drie gouden ringen, een gouden slotje, een beugel met haak, een zilveren schaar met haak en ring, een zilveren knipbeugeltje, een zilveren knip en een eau-de-la-reinedoosje. Harmke Jans Pronk uit Veendam bezat daarentegen een zilveren oorijzer met gouden stiften, een zilveren tasbeugel met ketting en een gouden halsslot. Bezien we de verdere ontwikkeling van het sieradenbezit in de negentiende eeuw, dan valt op dat modesieraden zoals oorhangers,³⁴ armbanden en horloges hun entree maken, terwijl de traditionele sieraden, ook het (gouden) oorijzer, terrein verliezen. Overigens werden deze sieraden wel naar Groningse smaak vervaardigd, bijvoorbeeld in de draad-en-cantilletechniek, zodat we net als bij de kleding van een plattelandsvariant kunnen spreken waarin de grens tussen mode en dracht vervaagt.

Wat de mannen betreft: eigenlijk is alleen voor de achttiende eeuw een min of meer samenhangend sieraden-

▲
 Bootketting van goud. F. Sleutelaar, Groningen 1837-1838 (Groninger Museum). Uitgevoerd in plaat- en draadwerk. Dergelijke kettingen zijn gedragen vanaf het begin van de negentiende eeuw tot ca. 1840.

³³
 Beide tabellen zijn ontleend aan de bijdrage van Robert Boxem, "Eens de roem van Gruno's vrouw", 259 en 265.

³⁴
 Oorbellen komen in de achttiende-eeuwse inventarissen uitsluitend bij de elite voor, maar in de periode 1812-1821 zien we ze ook in de inventarissen van boerinnen opduiken. Er is een paar bekend vervaardigd door de firma Gillis uit 's-Hertogenbosch uit het midden van de negentiende eeuw, gemaakt naar een Groningse voorbeeld. Zie Leopold: *Goud en zilver van het Groninger land*, cat.nr. 137.

bezit te onderscheiden: de chatelaine met het horloge, schoenen en beengespen en zilveren knopen, die voorheen alleen in elite-inventarissen werden gevonden. In de boedelinventarissen uit de periode 1778-1780 komen, vergeleken met die uit 1750-1752, knopen vaak in grote aantallen voor. Zo bezat Jan Jacobs, een rijke boer uit Beerta, bij zijn overlijden in 1780 wel 162 hemdrokknopen en veertien broeksknopen en bovendien nog twee paar gouden mouwknopen. Schipper Bouwke Jans uit Kantens had twee lakense broeken waarvan één met 22 zilveren knopen en een damasten hemdrok met 36 knopen. Deze uitmontering hoort eerder thuis op het platteland dan in de stad, en in de negentiende eeuw verdwijnt ze uit het beeld.

Gespen daarentegen weten zich langer te handhaven: zij blijken vooral in zwang in de periode 1812-1821, wanneer zij in 81% van de boedelinventarissen aangetroffen worden. Het horloge, dat opkomt in de achttiende eeuw, is dan een onmisbaar bezit geworden en ongetwijfeld ook een statussymbool.

Mannen in klederdracht waren een bezienswaardigheid geworden, een verschijnsel uit het verleden. T.P. Tresling constateerde in 1841 dat zij 'bijna geheel verdweenen waren, de mannen met korte broeken, van vooren voorzien met een lange rij groote knopen, met breedgerande hoeden of steken'.³⁵ In 1847 gaf H. Dijkema de volgende beschrijving van de achttiende-eeuwse boer: 'In feestgewaad gedost is hij gekleed in een korte strikbroek van trijp met lussen en een paar reusachtige koppelknoopen van zilver, verder draagt hij IJslandse hozen en riemschoenen. De stalen ketting van 't zilveren horloge slingert in twee einden op de broeksklep. Onder den nauwsluitende jas (...) pronkte de gladde damasten hemdrok (...) geboord met passement en bezet met zilveren knopen. De gouden knopen in den hemdskraag versierden het dunne doekje om den hals.'³⁶ Dit bevestigt in grote lijnen de resultaten van het boedelinventarisonderzoek.

De kleding in de stad en op het land: tussen mode en dracht

Het beeld dat wij op grond van boedels uit het midden van de achttiende eeuw krijgen van de kleding als geheel is er een van soberheid en gelijkheid. We zien veel bruin en zwart en zware stoffen als greinen en vijfschaft. Het is

³⁵
T.P. Tresling, 'Groningen', *De aardbol: magazijn voor hedendaagsche land- en volkenkunde* 3 (1841) 267-310.

³⁶
H. Dijkema, 'Het landleven in de provincie Groningen', *Groninger Volksalmanak* (1847) 115-129.

fascinerend om te zien hoe dit beeld samenvalt met het beeld dat opduikt uit de reisbeschrijving van Thomas Nugent, de Ierse geleerde die omstreeks 1760 de provincie Groningen bezocht. Hij ziet de bevolking gehuld in monotoon bruin en zwart, zonder opsmuk.³⁷

Een uitzondering op dit beeld werd, midden achttiende eeuw, gevormd door de borgbewoners en stedelijke regenten wanneer zij op het platteland vertoeven. Zij volgen de mode op de voet en geven aanzienlijke sommen uit voor bestellingen in Den Haag en Amsterdam.³⁸ Deze aristocraten moeten op de eenvoudige dorpeling of stedeling diepe indruk hebben gemaakt met hun kleurige lichtgetinte kleding van kostbare stof als zijde en damast. Zij waren ongetwijfeld feeëriek verschijningen uit een andere wereld, zoals de jong gestorven barones E.C.C. du Tour-Alberda van Menkema te Uithuizen, die haar kraambed niet overleefde. Zij was een tijdgenote van Attje Tijmens en het is de moeite waard hun inventarissen met elkaar te vergelijken. Was Attje, zeker voor een boerin, uitzonderlijk met haar hoepelrok en twee tabberts,³⁹ de barones droeg haar robes à la française, al naar gelang de gelegenheid met de grote of kleine *parure*.⁴⁰ Van die robes (*sac* en rok genoemd) bezat zij verscheidene exemplaren die zeker kostbaar zijn geweest, zoals die van witte zijde met 'gecouleerde bloemen'. Nog een kenmerkend verschil: Attje droeg een oorijzer, mevrouw Du Tour niet.

In het derde kwart van de achttiende eeuw begint de kleur blauw op het platteland aan een voorzichtige opmars. Er bestaat een voorzichtige tendens naar een iets kleuriger wijze van kleden met meer accenten uit de algemene mode, al blijft de algemene aanblik in de stad een lichtere toets houden en zijn de stoffen fijner. Hierbij moeten we denken aan welvarende herbergiersters, bakkersvrouwen of echtgenoten van de dorpsschoolmeester. Zoals we al hebben gezien ontwikkelt zich tegelijk een specifiek sieradenbezit dat nu juist regiogebonden is. Reisverslagen, zij het uit een iets latere periode, bevestigen het bezit van sieraden.⁴¹ In de stad blijft de kleding een meer modieus aspect behouden: vrouwen uit de gegoede middenstand dragen zijden japonnen, kleding die op het platteland alleen aan de elite is voorbehouden. De meeste andere vrouwen op het platteland dragen een jak of rok, een plattelandsvariant van de algemene mode.

Ook bij de mannenkleding wordt deels de algemene mode gevolgd; status en beroep spelen hierin echter een

37

Thomas Nugents Reisen durch Deutschland und vorzüglich durch Mecklenburg aus dem Englischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen und Kupferstichen versehen (Berlijn / Stettin 1781) deel 1, 364. De eerste uitgave van dit boek verscheen in 1778 in Londen.

38

Zie W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen 1973) 95-95.

39

Tabberts en japonnen vinden we sporadisch in ons inventarisbestand. Zij bevinden zich in de inventaris van een domineesvrouw, de vrouw van een schoolmeester en de vrouw van een oud-vaandrig. Zij zijn dus op het platteland een zeldzaam bezit.

40

Rijksarchief Groningen, huisarchief Menkema, inv.nr. 468. Hierin worden verscheidene rokken met baleinen genoemd, in aantal variërend van drie tot vijf en zowel groot als klein.

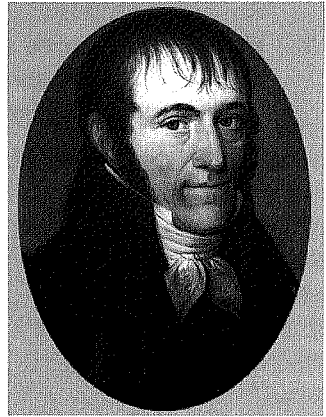
41

(Anonymus), *Bemerkungen auf einer Reise nach Holland im Jahre 1790* (z.p. 1792). De Duitse reiziger, die met de trekschuit van Leer naar Groningen reist, ziet op het platteland kostbare oorijzers blinken. De, overigens schaarse, reisverslagen die op de provincie (en de stad) Groningen betrekking hebben, zijn een interessante additionele bron, maar moeten wel met de nodige voorzichtigheid bekeken worden. Zie J.A. Slijkhuis, 'Noord en Oost-Groningen in Duitse reisverslagen 1600-1850', *Driemaandelijks blad voor taal en volksleven in het Oosten van Nederland*, 44 (1992) 52-64, en Lies Ast-Boiten, 'Reisverslagen, waarheid of verduistering', in: J.W. Boersma en C.J.A. Jörg (ed.), *Eresaluut. Opstellen voor mr. G. Overdiep* (Groningen 1995) 222-233.

doorslaggevende rol. De welvarende boer Geert Reinders meldt in de nationale landbouwenquête van 1800 tevreden dat de Groningse boeren tot de best geklede van Nederland behoorden: 'Zij droegen meest een broek met camizool van laken of andere stoffen welke in de mode zijn, doorgaans een lakense rok.' Alleen zij die wat minder vermogend, ouderwetser of zuiniger waren droegen nog 'sergie'. De armere boeren in de zandstreken vertoonden zich daarentegen nog in een rok van 'pee'. Het dienstpersoneel onderscheidde zich volgens Reinders nauwelijks van zijn meesters.⁴² Wel past hier enige voorzichtigheid, want Reinders was geen doorsnee-Groninger boer. Uit de inventarissen blijkt dat de arbeider soms de afdankertjes van de boer droeg en de schipper functionele kleding zoals een stevige jas of 'jekkert'.

In de periode 1812-1821 kristalliseren zich in de vrouwenkleding de verschillen duidelijk uit: op het platteland draagt men jak, rok en oorijzer, met uitzondering van de (super-)elite. Opvallend is dat de dames uit de burgerij soms een gedifferentieerd beeld te zien geven. In het algemeen volgen predikantsvrouwen de algemene mode en dragen zij géén oorijzer. De indruk bestaat dat vrouwen van artsen iets vaker aan de oorijzerdracht meedoen, maar ook zij dragen japonnen, dit in tegenstelling tot boerinnen: ook de meest welgestelde onder de laatsten dragen jak en rok. Vrouwen van kooplieden met relaties in de stad Groningen oriënteren zich op de algemene mode. Ter illustratie twee inventarissen uit de steekperiode 1812-1821, één uit 1812 en één uit 1815. De erflaatster Gezina Havinga was getrouwd met dominee Uilkens uit Eenrum, een van de grote voorvechters van de Verlichtingscultuur. Het echtpaar verkeerde in academische kringen in de stad. De andere erflaatster is Elsjina Smith, zij wordt 'rentenierse' genoemd en is de weduwe van H.J. Hilbrands te Oude Pekela. Elsjina was, voor zij deze koopman uit de provincie huwde, woonachtig in de stad Groningen. Beide dames hebben een garderobe bezeten met duidelijke statusaccenten, waarbij de stad en niet het platteland het referentiekader was en bleef. Zo bezat Gezina verscheidene japonnen waaronder een voor deze tijd modieuze 'bleke' japon. In de inventaris van Elsjina troffen we naast (zijden) japonnen ook een waaijer, vier paar moffen en vier paar handschoenen aan.⁴³

Het inventarisonderzoek laat zien dat in deze jaren *nouveautés* sneller ingang vonden in de stad Groningen

▲
Portret van Fokko Bennes Heddema, landbouwer te Finsterwolde. Pastel, ongesigneerd en ongedateerd (ca. 1820) (Particuliere verzameling). Kleding en kapsel zijn conform de algemene mode.

⁴²
Zie hierover J.M.G. van der Poel, 'De landbouwenquête van 1800. III. Drenthe, Friesland en Groningen', *Historia Agriculturae*, 3 (1956) 105-170, spec. 151. Geert Reinders speelde op het Groninger platteland een belangrijke rol, als een van de leiders van de patriottenbeweging en ook als uitvinder van een serum tegen de veepest. Hij is dan ook een van de markante exponenten van de Verlichtingscultuur op het Groninger platteland.

⁴³
Rijksarchief Groningen, Notariële Archieven, standplaats 12: 4-296 en 47: 8-177.

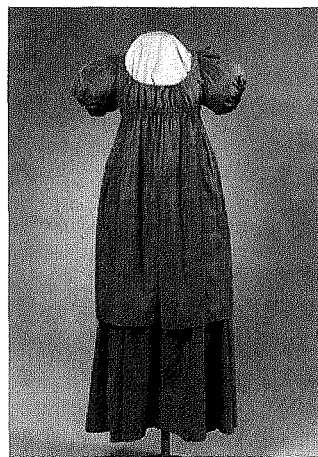
dan op het platteland, zowel bij de vrouwen- als de mannenkleding. Maar in de latere jaren wordt het onderscheid geringer, met als belangrijke factor de opkomst van de japon. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw zien we voor de provincie een aanwezigheidspercentage van 14,6%, in de peiljaren 1861-1865 opklimmend naar 53,6%.

Dat betekent dat de plattelandstraditie wordt opgegeven, zeker als we bovendien in ogenschouw nemen hoe bij de boerinnen nieuwe sieraden als oorhangers, armbanden en horloges het traditionele sieradenbezit gaan verdringen.⁴⁴ Kennelijk verliest de traditie haar glans en is zij niet meer geëigend de draagster aanzien en status te verlenen. De verburgerlijking in de levensstijl van de boerenstand die Botke waarneemt,⁴⁵ manifesteert zich eveneens op het gebied van kleding en sieraden. De welvarende Groninger boer en boerin verkiezen 'de stad' uiteindelijk boven de eigen plattelandscultuur.

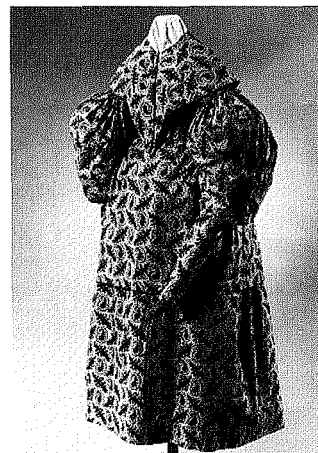
Conclusie

Het boedelinventarisonderzoek heeft aangetoond dat omstreeks het midden van de achttiende eeuw het algemene kledingbeeld in de provincie Groningen sober, degelijk en weinig kleurrijk is. Helaas is er uit deze periode nauwelijks iets overgebleven aan realia en ook laten de archieven ons gedeeltelijk in de steek. In het laatste kwart van de achttiende eeuw laten de inventarissen een tendens zien naar meer kleur met wat meer accenten uit de algemene mode, zoals corsetten, hoepelrokken en mofjes. Tegelijk manifesteert zich een standaardbezit van sieraden en accessoires: een oorijzer, veelal met gouden stiften, een beugeltas en chatelaine en, in iets mindere mate, een collier.

Het zijn deze sieraden, met het oorijzer als meest wezenlijke element, die de plattelandstracht transformeren in de 'Groninger dracht'. Aanzetten voor dit sieradenbezit vinden we weliswaar al in de boedels uit het midden van de achttiende eeuw, maar van een standaarduitrusting is dan nog geen sprake. Gelet op de economische situatie ten plattelande is het onwaarschijnlijk dat zo'n bezit reeds voor deze tijd bestond. Wel aannemelijk is dat het zich met de groeiende welvaart heeft ontwikkeld. De omslag van een eenvoudige plattelandstracht naar de Groninger dracht moet zich in snel tempo hebben voltrokken, ge-

▲
Jak en rok van bedrukte katoen, gele grond met rode stipjes, 1800-1815 (Groninger Museum). Rok en jak in empire-stijl.

▲
Jak en rok met losse centuur en pelerine van bedrukte katoen, beige grond met lichtbruine palmetten, boeketjes in rood en groen en bruine takjes, 1830-1835 (Groninger Museum). Jak en rok in de belijning van de Romantiek. Opvallend zijn de grote ballonmouwen.

zien de uitkomsten van het boedelinventarissonderzoek. De sieraden worden bij uitstek het statussymbool van een welvarende en zelfbewuste plattelandsbevolking waarin de boeren het voor het zeggen krijgen. In het begin van de negentiende eeuw beschikt vrijwel iedere boerin niet alleen over een gouden oorijzer, maar ook over andere sieraden en accessoires.

Vijftig jaar later maakt – althans bij een voorhoede – de traditie plaats voor moderniteit. De al eerder geciteerde W.L. Dijkhuis bracht treffend de gevoelens van ontwikkelde en vermogende boeren – de kring waartoe hij zelf behoorde – onder woorden toen hij schreef: ‘Geen collegie van kerk of staat, of (de boeren) hebben er hunne vertegenwoordigers, geen school of academie, of men vindt er leerlingen uit dien stand geboren. De beschaving is er bij velen (...) doorgedrongen en de weelde heeft er eene groote schrede voorwaarts gedaan.’ Aldus de trotse en tevreden boer uit Midhuizen in 1857.⁴⁶ Deze nieuwe plattelands-elite nam de smaak en leefstijl van de gegoede burgerij uit de stad over. De rijk gestoffeerde salons werden ingericht met spiegels, piano’s en neo-rococomeubels, de tuin werd aangelegd in Engelse landschapstijl. Het afleggen van de Groninger dracht of wat daarvan restte als oorijzerdracht was in dit verburgerlijgingsproces een logische en consequente stap. De taal van het goud verstomde als primitief, ouderwets en onwenselijk.

Maar, zoals ons onderzoek heeft aangetoond, dit gaat slechts op voor een voorhoede. Velen, ook in de boerenstand, zijn de Groninger dracht en in elk geval het oorijzer trouw gebleven lang ná 1850; uit gehechtheid of – dat lijkt op te gaan voor vrouwen uit de kleine middenstand en de arbeidersvrouwen – uit de wens ‘mee te doen’ met wat hèt statussymbool was geweest. De latere oorijzers, vervaardigd van verguld zilver en voorzien van gouden stiften of desnoods, als de beurs dat niet toeliet, van verguld koper, wijzen in deze richting, evenals de boedelinventarissen.

Het is echter de kleine opvallende voorhoede geweest die beeldbepalend voor het Groningse platteland is geworden, niet in het minst omdat zij zelf de beeldvorming actief ter hand heeft genomen. We kunnen vaststellen dat we een eind verder zijn gekomen in de beantwoording van de kernvragen betreffende de Groninger dracht. De tracerings in de tijd is helderder geworden en ook is er meer zicht gekomen op de dragers.

▲ Japon van bedrukte katoenen mousseline, witte grond met patroon in lila, ca. 1852 (Ommelander Museum, Leens). Modieuze japon, gedragen door Henriëtte Zijlma, een welgestelde boerendochter uit Zuurdijk, bij haar huwelijk in 1852.

44

Een mooi voorbeeld is de inventaris van boerin Jantje Egbert Schuringa uit 1861. Zij bezat oorhangers met juwelen, gouden armbanden en een gouden horloge. Dat zij uiteindelijk toch haar oorijzer met toebehoren heeft afgelegd, is niet onmogelijk. In elk geval had zij ook een modieuze boa en parasol.

45

Zie de bijdrage van Y. Botke, “Een Golden Raand”. Het Groninger platteland 1775-1875’, in: Ast-Boiten en Van der Vlis (ed.), *De Groninger Dracht*, 10-44.

46

Geciteerd in: E.W. Hofstee, *Het Oldambt, een sociografie*. Deel 1, *Vormende krachten* (Groningen / Batavia 1937) 207.

Summary

The Groningen costume, or 'Groninger Dracht' 1750-1900

An investigation of common views of the past

Research in the past decade indicates that rudimentary notions of fashion in Groningen first emerged in the mid-nineteenth century, and led to the disappearance of local fashion. Initially, it was the more prominent members of agrarian society, the wealthy, the well-educated, and finally the fully emancipated landowners who regarded the traditional clothing as old-fashioned and undesirable for those wanting to participate in modern civilisation.

Only after the First World War did attitudes toward the older manner of dress change, when disapproval turned into appreciation when the Dutch ruling elite felt it could enhance national sentiment by promoting symbols of national identity. As a result, local and regional costumes were identified as true expressions of the diverse national heritage. In 1919, the province of Groningen took part in a national event, the widely acclaimed national historical people's festival organised by the Openluchtmuseum (Open Air Museum) in Arnhem. This event stimulated the creation of a new 'icon': an image of the Groningen farmers and their wives as prosperous, self-conscious and even aristocratic sons and daughters of the Dutch countryside, wearing beautiful traditional clothes and jewellery made of gold and precious stones.

The period after the Second World War represents a watershed for these romantic fantasies. The national collection of the Openluchtmuseum, almost completely lost during the war, was painstakingly reassembled and presented to Queen Wilhelmina. Each province was to be represented in this new collection. In Groningen, a working committee was established and serious and systematic investigation into regional costume began in earnest. In recent years, this investigation has become closely connected with new insights into the socio-economic and cultural history of the region. For ten years, the Foundation 'De Groninger Dracht' and the Groninger Museum have cooperated on a comprehensive research project involving a detailed survey of clothing statistics from 1750 to 1900. Standard time intervals were used to trace developments and changes. The attire typical to the burgher, farmer and la-

bourer were distinguished. And, changes in the clothes worn by the three different social groups were particularly noted.

The author argues that local clothing was mostly a variation of more general fashions and that jewellery, especially that worn by women, were the most characteristic feature of the Groningen costume. As of 1775, typical sets of women's jewellery can be identified in the inventories. The more prosperous Groningen country women had a silver, or later, a gold casque, a silver chatelaine bag and a necklace. In the mid-nineteenth century a small group comprised mostly of the wives of wealthy farmers exchanged their skirts and jackets for more fashionable dress and were even willing to appear without a gold casque. However, the jewellery from this period, which was more lavishly decorated than ever, along with the photographs and inventories indicate that tradition was only very slowly abandoned. This research allows us to give more detailed insight into the tradition and oral history, passed down mostly in the well-to-do farming families for more than a century.

Bijlage

Verklarende woordenlijst, toegespitst op het Groningse onderzoek

cantillewerk:	draad- en cantillewerk: hoog opgewerkt filigrainwerk waarin gestampte metaalplaatjes in de vorm van schelpjes en dergelijke zijn opgenomen, toegepast bij vooral gouden sieraden; vervaardigd vanaf 1845, algemeen gebruikelijk vanaf 1860
grein, greinen:	sterke wollen, ook wel linnen of zijden stof, in linnen- of ribsbinding geweven
jekker, jekkert, jakkert:	even over de heupen reikende overjas van zware stof; veel duffel
kap en mouwen (colleret):	vermoedelijk identiek aan wat in de Friese inventarisen 'kraag en mouwen' wordt genoemd; een zwart jakje, soms voorzien van mouwen. Van oorsprong een zestiende-eeuws kledingonderdeel
karkantketting:	halssierraad, bestaande uit gouden schakels in filigrainwerk, waarin granaten zijn gezet. Voorzien van een grote ruitvormige sluiting die aan de voorkant gedragen werd; in zwang vanaf ca. 1780-1820
kroonstift:	bloempotstift, voorzien van een rand van plaat- en draadwerk
lodderein- of eau-de-la reinedoosje:	zilveren doosje waarin een sponsje doordrenkt met reukwater
plaat- en draadwerk:	filigrainwerk waarin platte metalen plaatjes zijn opgenomen; vooral toegepast bij gouden sieraden, ca. 1800-1850
robe à la française:	japon met nauwsluitend lijfje, openvallende rok en een plis watteau (losse plooiën aan de rugzijde van de japon, vanuit de schouder naar beneden vallend), 1730-1790
robe à l'anglaise:	japon met nauwsluitend lijfje, openvallende rok en een plis watteau die tot de taille is ingestikt en daaronder uitwaaiert, 1780-1800 (informele dracht)
pee:	grove wollen stof
serge:	licht wollen weefsel in keperbinding
stempelwerk:	versieringstechniek voor gouden en zilveren sieraden, vooral ook stiften, waarbij een dunne plaat in een stalen stempel met een patroon van ronde putjes gedrukt wordt; het zo ontstane ornament van korreltjes wordt verder opgesierd met draden en plaatjes; ca. 1845-1880
vijschaft:	sterk glanzend weefsel in satijnbinding met een linnen ketting en een wollen inslag, geweven op een getouw met vijf schachten, ook wel met wollen ketting en wollen inslag